

कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि साहित्य निर्मिती

प्रा. डॉ. मोरे ए. पी.*

मराठी विभाग, महाराष्ट्र उदयगिरी महाविद्यालय, उदगीर

शोध सार

एकविसाव्या शतकात 'कृत्रिम बुद्धिमत्ता' (AI) ही मानवी प्रज्ञेची सर्वात मोठी झेप मानली जात आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्ता म्हणजे मानवाने तयार केलेली बुद्धिमत्ता. AI चे जनक जॉन मॅककार्थी यांच्या मते, एआय संशोधनाचे अंतिम उद्दिष्ट मानव करू शकतील अशी सर्व बौद्धिक कार्ये करण्यास सक्षम मशीन तयार करणे आहे. 'आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स हा टेक्नॉलॉजी किंवा शास्त्रज्ञांसाठी काही नवीन शब्द नाही. आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स हे तंत्रज्ञान बरेच जुने आहे. जुन्या ग्रीक किंवा इजिप्शियन संस्कृतीमध्ये 'मेकॅनिकल मॅन' म्हणजेच यांत्रिक पुरुष यांच्या बदल उल्लेख देखील आढळतो. Warren 'McCulloch आणि Walter pits यांनी १९४३ साली एक AI वर आधारित प्रोजेक्ट सादर केला, व त्यानंतर १९४९ साली Donald यांनी या प्रोजेक्ट मध्ये आणखी संशोधन केले आ या प्रोजेक्ट ला 'हेबियन लर्निंग' (Hebbian learning) हे नाव दिले. नंतर १९५० मध्ये Alan Turing यांनी 'कम्प्युटर मशिनरी आणि इंटेलिजन्स' या नावाने प्रशिक्षण सुरू केले. ते प्रसिद्ध इंग्लिश गणितज्ञ व मशीन लर्निंग या क्षेत्रामध्ये त्याचे सर्वात जास्त वर्चस्व होते. याच तंत्रज्ञानाचा वापर करून १९७२ साली जपानमध्ये पहिला रोबोट बनवण्यात आला होता व त्याचे नाव "वॉबोट 1 (WABOT-1)" असे ठेवण्यात आले होते. १९८० मध्ये पहिली आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स कॉन्फरन्स ही स्टॅन्डफोर्ड युनिव्हर्सिटी येथे झाली होती. यानंतर आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स ने बरीचशी प्रगती केली आहे. आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स यामुळे डीप लर्निंग, बिग डेटा, डेटा सायन्स या सर्व क्षेत्रांमध्ये प्रगती आपल्याला पाहायला मिळते.

बीज शब्द: कृत्रिम बुद्धिमत्ता, जॉन मॅककार्थी, यांत्रिक पुरुष, हेबियन लर्निंग,

Received: 02/12/2025

Accepted: 17/01/2026

Published: 31/01/2026

*Corresponding Author:

प्रा. डॉ. मोरे ए. पी

Email: bange432@gmail.com

स्वरूप:-

बऱ्याचशा मोठ्या कंपन्या म्हणजेच गुगल, फेसबुक, आयबीएम आणि अॅमेझॉन हे आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स वापर करून बरीचशी नवीन उपकरणे बनवत आहेत. (१) सुरवातीला कृत्रिम बुद्धिमत्ता तर्कशास्त्रावर आधारित होती, तेव्हा तर्कशास्त्राच्या तर्ककठोरपणामुळे मानवीय सामान्य संवाद, व्यवहारज्ञान, समाजभान इत्यादी असणे कृत्रिम बुद्धिमत्तेला अशक्यप्राय होते. हा गणितीय आधार जेव्हा सोडला, तेव्हा कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे सर्वात मोठे लक्ष्य कॉमनसेन्स म्हणजे व्यवहारज्ञान मिळवणे हे झालेले आहे. तो मिळवण्यासाठी नवे तर्कशास्त्र निर्माण झाले आहे. संगणकाला समजेल अशा पद्धतीने मानवी भाषेचे सांकेतिकीकरण करणे, इथून आता मानवाला जी भाषा समजते आणि रुचते ती संगणकाने आत्मसात करणे हा कायापालट खुद्द कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या क्षेत्रात घडून आला आहे. (२) विज्ञानाच्या क्षेत्रात क्रांती घडवल्यानंतर आता AI साहित्याच्या आणि सृजनशीलतेच्या क्षेत्रात पाऊल ठेवत आहे. मात्र, जेव्हा आपण साहित्याचा विचार करतो, तेव्हा प्रश्न उभा राहतो की—केवळ माहितीचा प्रचंड साठा (Data) म्हणजे साहित्य का? मानवी मनाचा ठाव

घेण्याची क्षमता AI कडे खरोखर आहे का? मानवी जीवनाचे, समूहमनाचे चित्रण साहित्यात येते. गावगाडा आणि त्याची संस्कृती ही केवळ घटनांची मालिका नसते, तर ती विशिष्ट 'स्थल-काल-विशेष' यांची निर्मिती असते. AI कडे इतिहास, भूगोल, पर्यावरण यांच्या अफाट माहितीचा संग्रह आहे. तो गावाचे भौगोलिक वर्णन, बांधकाम, स्थापत्य, शेतीबाडी यांचे शब्दरूप चित्रण करू शकतो. परंतु, गावगाड्याची 'आतली धडधड' टिपण्यात AI अपयशी ठरतो. लेखकाने लिहिलेली एखादी ग्रामीण कथा तेव्हाच परिणामकारक होते जेव्हा तो तेथील लोकांच्या जगण्याशी तादात्म्य पावतो, समरस होतो. गावातील रुढी, प्रथा, परंपरा, सण- उत्सव, जत्रा-यात्रा, नात्यांमधील अबोल सत्ता, परिस्थितीनुरूप बदलणारे माणसांचे स्वभाव आणि काळजाला पडलेली पिढ्यानपिढ्यांची जखम AI ला 'डेटा' म्हणून माहित आहे, पण 'अनुभव' म्हणून नाही. थोडक्यात, AI कडे माहिती आहे, पण अनुभूती नाही. AI कडे लोकसंख्येचा डेटा विश्लेषण असू शकेल पण या लोकांच्या अंतःकरणाच्या तारा त्याला छेडता येणार नाहीत. जीवनातील आशेचा किरण, सुखाचा वर्षाव, ओसांडून वाहणारा आनंद किंवा दुःखाचे चटके, अगतिकता, असहायता, जीवनातील गांभीर्य,

जगण्यातले समाधान यासारख्या जाणवा ते अनुभवू शकत नाही पर्यायाने मांडूही शकत नाही. अपमान किंवा फसवणूक यांसारख्या भावनांचा अनुभव AI ला येत नाही फक्त त्याचे परिणाम आणि शब्दांमधील अर्थ तो ओळखू शकतो. साहित्यात मानवी जीवन व नातेसंबंधाचे चित्रण येते. मानवी नाती ही तर्कावर नाही, तर प्रेमावर आणि त्यागावर आधारलेली असतात. सासुरवाशीन स्त्री जेव्हा आपल्या आई-वडिलांपासून स्वतःचे दुःख लपवते, तेव्हा त्यामागे एक सूक्ष्म नीतिशास्त्र असते' आपल्यामुळे आपल्या माणसांना त्रास होऊ नये' ही जाणीव तिथे असते. आईवडिल आपल्या मुलांचे जगणे समृद्ध व्हावे म्हणून काबाडकष्ट करतात प्रसंगी मन मारून जगतात. AI अशा वर्तनाचे पॅटर्न ओळखू शकतो, संवादाचे मसुदे तयार करू शकतो; पण हे सारं शब्दातून निर्माण करण्याचे कौशल्य त्याच्याकडे नाही. पात्रांच्या आवाजात येणारा कातरपणा, "सगळं ठीक आहे" म्हणताना मनात दाटलेली अस्वस्थता,

सासुरवाशीन सुनेच्या मनातील माहेरच्या माणसांबद्दलची 'हूरहूर', आपल्या माणसांची ओढ, विरहाची व्याकुळता, वाट पहाण्यातील मौज आणि परिपूर्तीतील आनंद

हे सर्व AI साठी केवळ शब्द आहेत. AI भावनेचं वर्णन करतो, पण भावनेत जगत नाही. त्यामुळे साहित्यातील अशा प्रसंगांची खरी परमनप्रवेशशक्ती अजूनही मानवी लेखकाकडेच आहे. साहित्याला 'शरीर' आणि 'आत्मा' अशा दोन भागात आपण पहातो. शरीर व्याकरण, शब्दरचना, शैली आणि यमक. यात AI अत्यंत तरबेज आहे. तो कुसुमाग्रज किंवा गालिब यांच्या शैलीची हुबेहूब नक्कल करू शकतो. साहित्याचा आत्मा म्हणजे लेखकाचा स्वानुभव, अस्वस्थता आणि जगण्याचे संघर्ष.

निष्कर्ष :-

साहित्य हे केवळ शब्दांचे संयोजन नसते, तर तो एका विशिष्ट क्षणी झालेला भावनेचा स्फोट असतो. AI कडे 'क्षण' नसतो, फक्त 'प्रॉम्प्ट' असतो. एखादी कलाकृती वाचताना जेव्हा वाचकाच्या अंतर्मनात वलये निर्माण होतात, तेव्हा तिथे एक अदृश्य संवाद घडत असतो. AI शब्दांचा पूल बांधू शकतो, पण त्या पुलाला भक्कम करणारी रक्तामांसाची संवेदना मानवाचीच असते.

भारतीय संस्कृतीत 'भोगापेक्षा त्यागाला' आणि 'हक्कापेक्षा कर्तव्याला' महत्त्व आहे. सृजनशील लेखक जेव्हा एखादी दर्जेदार कलाकृती निर्माण करतो, तेव्हा त्यामागे त्याच्या जीवनातील संघर्षांचा आणि त्याने केलेल्या त्यागाचा आणि सोशिकतेचा एक कार्यकारण भाव असतो. साहित्यनिर्मिती करताना हे आपोआप साहित्यात येते. पण AI ला याची अनुभूती येईलच असे नाही. AI ला 'त्याग' या शब्दाची व्याख्या माहिती आहे, पण तो त्याग करण्यासाठी लागणारी विचारांची परिपक्वता

त्याला माहित नाही. तो त्यागाचे वर्णन करणारी पात्रे उभी करू शकतो, पण ती पात्रे जीवंत करण्यासाठी लागणारी जाणीव त्याच्याकडे नाही. AI कडे 'स्वत्व' किंवा 'अहंकार' नसल्यामुळे त्याला अपमानाची टोचणी लागत नाही किंवा उपकाराचे ओझेही जाणवत नाही. मग या भावनाही त्याला शब्दातून दाखवता येत नाहीत. लेखक किंवा कवीला औचित्यभान असणे गरजेचे आहे. साहित्यात 'काय सांगावे' यापेक्षा 'काय सांगायचे टाळावे' हे अधिक महत्त्वाचे असते. यालाच 'औचित्यभान' म्हणतात. AI कडे तांत्रिक औचित्य आहे, पण सांस्कृतिक आणि भावनिक औचित्यभान नाही. लेखकाने लिहिलेला प्रत्येक शब्द ही त्याची जबाबदारी असते. मूल्यभंग झाल्यावर लेखक अस्वस्थ होतो, पण AI ला मात्र त्याच्या लिहिलेल्या शब्दांची कोणतीही नैतिक किंमत' मोजावी लागत नाही. उचित - अनुचित याचा सारासार विवेक मानवी मनाला आहे AI ला नाही. AI मागणीनुसार पुरवठा करते. पण हा व्यवहार भावनाशून्य, संवेदनाहीन आहे. त्यामुळे यातून वाचकाला आस्वादाचे समाधान होईल याची खात्री नाही. AI एखाद्या वाचकाने मनात चिंतील ते देणारा साहित्यातील 'चिंतामणी' किंवा 'कल्पवृक्ष' होऊ शकत नाही. कल्पवृक्ष हा इच्छा जाणणारा असतो, पण इच्छा निर्माण करण्यासाठी 'अभाव' असावा लागतो. AI कडे कशाचाच अभाव नाही, कारण त्याला तहान लागत नाही आणि भूकही नाही. त्यामुळे तो लेखकाची, साहित्यकृतीची आणि वाचकाची वाङ्मयीन भूक पूर्णपणे भागवू शकणार नाही. AI हा साहित्याचा 'आत्मा' होऊ शकणार नाही असे असले तरी तो साहित्याच्या प्रवासातील एक 'प्रगत दीपस्तंभ' नक्कीच ठरू शकतो. तो लेखकाच्या विचारांना शिस्त देऊ शकतो, संदर्भ पुरवू शकतो. घटना प्रसंगाचे विश्लेषण करू शकतो. AI शब्द देऊ शकतो, पण शब्दांमधील अर्थ व्यक्ती, प्रसंग, स्थल, कालानुरूप लावण्याची क्षमता मानवाकडेच आहे. साहित्य माहितीवर नाही, तर अस्वस्थतेवर उभे राहते; आणि अस्वस्थ होतो तो माणूस. AI कोणत्याही परिस्थित अस्वस्थ होणार नाही कारण त्याला मनच नाही. AI साहित्यनिर्मितीसाठी एक सामर्थ्यवान साधन आहे पण अनुभव टीपण्याचे कौशल्य, साहित्यव्यवहारातील नैतिकता पेलण्याचे जेसामर्थ्य माणसाकडे आहे ते त्याच्याकडे आज तरी नाही. कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे दीर्घकालीन ध्येय, सर्व कार्यांमध्ये मानवी संज्ञानात्मक क्षमतांना मागे टाकण्यात यंत्रांना यशस्वी करणे, म्हणजे 'अनन्यसाधारण' बुद्धिमत्ता निर्माण करण्याचे आहे. मनुष्याची विचार करायची पद्धत खूप गुंतागुंतीची असते. आपण कसा अर्थ लावतो, एखाद्या गोष्टीचा आपल्याला काय बोध होतो; आपल्या भावना, श्रद्धा, विश्वास, समज, समजूत... अशा अनेक गोष्टी विचारात घ्याव्या लागतात. त्याशिवाय सामान्यबोध किंवा व्यावहारिक ज्ञान, म्हणजे दैनंदिन जीवनात काही गोष्टी मनुष्याला माहित असतील असे गृहीत धरलेले असते. तो कृत्रिम

बुद्धिमत्तेच्या बाबतीत अजूनही न सुटलेला प्रश्न आहे.(३) जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात AI चा यशस्वी शिरकाव झाला आहे . उद्योग, व्यवसाय, शिक्षण, तंत्रज्ञान, बँकिंग अशा क्षेत्रात तर कल्पनेपेक्षा अधिक फायदेशीर ठरले आहे पण मानवी मनाचा पुरता ठाव घेवून अभिव्यक्त होणे आज तरी त्याला शक्य झाले असे म्हणता येत नाही.

संदर्भ:

- १)marathi spirit.com आर्टिफिशियल इंटेलिजन्सचा इतिहास
- २) orfoline.org कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि आपण
- ३)marathishrushti.com कृत्रिम बुद्धिमत्ता: काल आणि उद्या, वैशाली फाटक काटकर
- ४) साहित्य आणि समाज, संपा. नागनाथ कोत्तापल्ले
- ५) मराठी साहित्य, समाज आणि संस्कृती, आनंद यादव